

نگاهی تازه به فعال سازی و منفعل سازی در بازنمود کارگزاران؛ نحوه پوشش برنامه هسته‌ای ایران در روزنامه‌های داخل و خارج در سال ۱۳۹۰

گیتی تاکی، استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، giti_taki2020@yahoo.com
مریم نخعی (نویسنده مسئول)، کارشناس ارشد زبان‌شناسی همگانی، maryamnakhaei84@yahoo.com

چکیده: هدف تحلیل گفتمان انتقادی ایجاد ارتباط میان زبان‌شناسی، مسائل اجتماعی و سیاسی است تا موارد تبعیض و نابرابری در اجتماع را در گفتمان اصحاب قدرت آشکار سازد و اهمیت زبان را در روابط اجتماعی قدرت نشان دهد. این تحقیق با به کارگیری روشی توصیفی-تحلیلی، بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی و با بهره‌گیری از مؤلفه‌های جامعه‌شناختی-معنایی الگوی تحلیلی ون لیوون (۱۹۹۶)، در پی ارزیابی نحوه و میزان بکارگیری مؤلفه‌های فعال سازی و منفعل سازی الگوی فوق در گزیده‌ای از عناوین روزنامه‌های داخلی و خارجی پیرامون برنامه هسته‌ای ایران در سال ۱۳۹۰ است. بدین منظور ۲۴۲ عنوان از دو روزنامه داخلی کیهان و ایران و دو روزنامه خارجی واشنگتن پست و گاردین در رابطه با این موضوع مورد مطالعه قرار گرفت. یافته‌ها نشان داد که این دو مؤلفه و به ویژه فعال سازی به میزان بالایی در هر دو گروه روزنامه مورد استفاده قرار گرفته‌اند اما نحوه استفاده از آن‌ها متفاوت و منطبق بر دیدگاهی است که آن روزنامه‌ها از آن حمایت می‌کرده‌اند. همچنین تحلیل داده‌ها دو نکته جدید را نشان داد که در الگوی ون لیوون اشاره‌ای به آن نشده بود، یکی فعال سازی در قالب جملات پرسشی و دیگری فعال سازی کارگزاران به صورت مثبت یا منفی که به خصوص روزنامه‌های خارجی اغلب با فعال سازی منفی، فعالیت‌های هسته‌ای ایران را به عنوان تهدیدی برای صلح منطقه و جهان قلمداد کرده‌اند.

واژگان کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، انرژی هسته‌ای، فعال سازی، منفعل سازی، روزنامه‌های داخل و خارج

مقدمه و طرح مسئله

این مقاله سعی دارد در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی و با بهره‌گیری از الگوی تحلیلی ون لیوون (۱۹۹۶) به ارزیابی دو مؤلفهٔ پرکاربرد این الگو یعنی فعال سازی و منفعل سازی در برنامهٔ هسته‌ای ایران بپردازد تا به این سوال پاسخ دهد که میزان و نحوهٔ بهره‌گیری از مؤلفه‌های گفتمان‌مدار جامعه-شناختی- معنایی فعال سازی و منفعل سازی در عناوین روزنامه‌های داخلی و خارجی دربارهٔ برنامهٔ هسته‌ای ایران و مسائل مربوط به آن در سال ۱۳۹۰ چگونه است؟

تا پیش از دهه هفتاد میلادی، بیشتر تحقیقات زبانشناسی بر روی جنبه‌های صوری و ساختاری زبان متمرکز بود، اما با اضافه شدن مفاهیم قدرت و ایدئولوژی به حوزه گفتمان و شکل‌گیری گفتمان انتقادی، این مطالعات از صورت صرفاً زبانی درآمد و بر روی تحلیل ارتباط میان بافت‌های زبانی و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی متمرکز شد.

فرکلاف^۱ (۱۹۹۵، ص. ۱) نیاز به تغییر در نوع نگرش و روش‌شناختی زبان را در قالب دو هدف عمده‌ای می‌داند که رویکرد زبان‌شناسی انتقادی دنبال می‌کند: نخست کمک به جبران بی‌اعتنایی گسترده نسبت به اهمیت زبان در تولید، حفظ و نگهداری و تغییر روابط اجتماعی قدرت، دوم آگاه کردن مردم نسبت به این که چگونه زبان در حاکم‌شدن بعضی بر بعضی دیگر نقش دارد زیرا آگاهی و شناخت اولین قدم به سوی رهایی است (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۳).

در دنیای کنونی رسانه‌ها در شکل‌دهی به افکار عمومی مردم بسیار مؤثرند. اطلاعاتی که از رسانه‌ها پخش می‌شود تا حد زیادی به برداشت‌های عموم از واقعیت شکل می‌دهد (ربیعی و احمدزاده نامور، ۱۳۷۸). بنابراین رسانه‌ها صرفاً آینه‌هایی برای انعکاس واقعیت نیستند. رسانه‌ها بر ساخت اجتماعی واقعیت مؤثرند. آنچه از این دریچه برمی‌خیزد بازنمایی واقعیت است (مهدی‌زاده، ۱۳۷۸، ص. ۲۹). رسانه‌ها به بازنمایی امور پنهان و نهفته یا باورها و ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌ها می‌پردازند. در واقع رسانه‌ها سازندهٔ محیط نمادینی هستند که تأثیر عمدهٔ آنها، شکل‌گیری تصویر ذهنی مخاطبان از دنیای اطراف است (همان، ص. ۵۱).

در پوشش اخبار مربوط به برنامهٔ هسته‌ای ایران نیز صاحبان قدرت سعی در القای دیدگاه فکری خود از طریق ساختارهای زبانی خاصی چون مؤلفه‌های جامعه‌شناختی-معنایی دارند تا از این طریق بر فکر و اندیشهٔ افراد و شیوهٔ برداشت آن‌ها از مسائل اجتماعی مربوط به این برنامه، تأثیر بگذارند.

اولین تلاش‌های ایران برای دستیابی به فناوری هسته‌ای به دههٔ ۱۹۵۰ میلادی بازمی‌گردد. نخستین کشوری که ایران را برای دستیابی به فناوری هسته‌ای ترغیب و این فناوری را به ایران منتقل کرد (ایالات متحده آمریکا)، نخستین مخالف جدی امروز ایران در تحقق فعالیت‌های هسته‌ای آن می‌باشد. اولین قدم جدی در زمینهٔ استفاده از علوم و فناوری هسته‌ای در ایران در سال ۱۳۳۵ (۱۹۵۶) برداشته شد. در ۱۴ اسفند ۱۳۳۵ (۵ مارس ۱۹۵۷) موافقت‌نامهٔ همکاری بین دولت ایالات متحده آمریکا و دولت ایران دربارهٔ استفادهٔ غیرنظامی از انرژی اتمی امضاء گردید. این موافقت‌نامه که از طرف دولت ایالات متحده آمریکا، رئیس کمیسیون انرژی اتمی این کشور آن را امضاء نمود، مشتمل بر یک مقدمه و یازده ماده است. این موافقت‌نامه در تاریخ دوازده بهمن ۱۳۳۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (غریب‌آبادی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و سرنگونی رژیم شاه، جمهوری اسلامی ایران تصمیم گرفت همچنان به عضویت و پابندی خود به ان. پی تی، موافقت نامه پادمان و اساسنامه آژانس ادامه دهد. با وجود این حسن نیت، سرنوشت خوبی در انتظار قراردادهای هسته‌ای ایران نبود. با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، کشورهای غربی اجرای موافقت‌نامه‌ها و قراردادهای خود از جمله ساخت نیروگاه بوشهر را به حالت تعلیق درآوردند. شرکت زیمنس، حاضر به تکمیل نیروگاه هسته‌ای بوشهر نشد و سایر کشورهای غربی و آمریکا نیز از انتقال هرگونه تجهیزات و فناوری هسته‌ای به جمهوری اسلامی ایران خودداری کردند. کشورهای طرف قرارداد فناوری صلح آمیز هسته‌ای ایران در قبل از انقلاب اسلامی مثل آلمان، فرانسه، انگلیس و ... نسبت به اجرای قراردادهای منعقد شده که قانونی و تحت نظارت آژانس بوده و حتی مبالغ آن را نیز دریافت کرده بودند، استنکاف نمودند. این کشورها حتی از فشار به کشورهای دیگر مثل چین و روسیه که پس از انقلاب اسلامی همکاری‌های مؤثری را در حوزه هسته‌ای با ایران آغاز نموده بودند، فروگذار نکردند. این موضوع، حاکی از اعمال یک سیاست و استاندارد دوگانه و تبعیض آمیز در عرصه جهانی است. این کشورها حتی فراتر از این رفته و در اجرای سیاست استقلال و خودکفایی ملی نیز ایجاد مانع می کنند (همان، ص. ۶۱).

با انتشار اخبار پیاپی از فعالیت‌های هسته‌ای در ایران و پس از دامنه‌دار شدن اختلافات میان ایران و نهادهای بین‌المللی نظیر شورای امنیت سازمان ملل متحد که منجر به صدور چندین قطعنامه بر علیه برنامه هسته‌ای ایران و غنی سازی گردید، تحریم‌های وسیعی از طرف سازمان ملل، آمریکا، اتحادیه اروپا و سایر کشورهای جهان علیه ایران اجرا گردید. جدای از اعمال تحریم‌های شدید، ترور دانشمندان هسته‌ای در سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ نیز از دیگر اقدامات ضد برنامه هسته‌ای ایران بود. ایران مدعی است رویکرد تقابلی با برنامه اتمی این کشور به نتیجه نمی‌رسد و کشورهای غربی باید توانایی اتمی ایران را بپذیرند. رایزنی‌ها و تلاش‌های دیپلماتیک سلسله‌وار دولت جمهوری اسلامی ایران و گروه ۱+۵ برای بدست آوردن یک توافق جامع در خصوص چگونگی ادامه برنامه هسته‌ای ایران بعد از روی کار آمدن حسن روحانی ادامه یافت. در پی تفاهم هسته‌ای لوزان، در روز سه‌شنبه ۲۳ تیر ۱۳۹۴ توافق برنامه جامع اقدام مشترک در وین اتریش بین ایران، اتحادیه اروپا و گروه ۱+۵ (پنج عضو ثابت شورای امنیت ملل متحد شامل چین، فرانسه، روسیه، انگلیس و ایالات متحده به اضافه آلمان) منعقد شد (همان، ص. ۲۰۴).

مباحث نظری

از آنجا که این تحقیق در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی صورت گرفته است، ابتدا به این بحث و سپس به شرح الگوی ون لیوون می‌پردازیم.

تحلیل گفتمان انتقادی

آنچنان که ذکر شد تاریخچه پیدایش تحلیل گفتمان انتقادی به دهه ۱۹۷۰ میلادی برمی‌گردد. به منظور رفع کاستی‌هایی که در تحلیل گفتمان رایج در زبان‌شناسی وجود داشت، تحلیل‌گران انتقادی گفتمان، مفاهیمی چون قدرت و ایدئولوژی را نیز وارد تحلیل گفتمان کردند و بافت و کاربرد زبان را به

بافت‌های وسیع‌تر اجتماعی و فرهنگی ربط دادند ولی در عین حال از روش‌های دقیق تحلیل متن به شیوه مرسوم در تحلیل سنتی گفتمان نیز سود می‌جویند (سلطانی، ۸۴، ص. ۴).

در مورد مؤلفه ایدئولوژی در تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف (۲۰۰۴، ص. ۹) معتقد است که دیدگاه انتقادی به ایدئولوژی، یعنی اطلاق آن به عنوان خصوصیت قدرت، کاملاً در تضاد با دیدگاه‌های توصیفی درباره این مفهوم است که آن را به عنوان نظر، اعتقاد و باور گروه‌های اجتماعی می‌دانند بدون آنکه توجهی به روابط قدرت و سلطه میان آن گروه‌ها داشته باشند.

مؤلفه دیگر این نوع تحلیل، قدرت است که برای پوشش ضعف‌های رویکردهای مسلط در حوزه تحلیل، به تحلیل گفتمان اضافه شد. راجرز^۲ (۲۰۱۱، صص. ۴-۵) قدرت را در مطالعات مربوط به تحلیل گفتمان مفهومی کلیدی و اساسی می‌داند که به معنای سوء استفاده از قدرت در قالب استفاده از گفتمانی خاص است و منجر به تسلط و اعمال زور می‌شود. وی معتقد است اعمال قدرت در هر جایی سبب ایجاد نابرابری می‌گردد زیرا قدرت سبب ایجاد تمایز و تفاوت می‌شود، افراد را در قالب خودی و غیرخودی انتخاب کرده و در نتیجه سبب حذف عده‌ای و جذب عده‌ای دیگر می‌شود. وی قدرت را بد نمی‌داند و معتقد است که مفهوم بدی نیز ندارد و صاحبان قدرت باید به این امر واقف باشند. او معتقد است که مطالعات در زمینه تحلیل انتقادی گفتمان باید ارائه دهنده تحلیل‌هایی باشند که درباره تأثیرات قدرت، پیامدهای آن و آن چیزی باشد که قدرت بر مردم و جوامع اعمال می‌کند.

ون لیوون (۲۰۰۹، صص. ۲۷۶-۲۷۸) درباره تحلیل گفتمان انتقادی معتقد است بنیان این نوع تحلیل بر این اصل استوار است که نحوه بیان گفتار و نوشتار بر تداوم و موجه ساختن عواملی چون تبعیض، نابرابری و اعمال زور بر جامعه از سوی قدرت حاکم مؤثر است. ضمن اینکه این نوع تحلیل به میزان اهمیت ورزش-دهی به موضوعات اجتماعی در گفتمان صاحبان قدرت می‌پردازد. از دید ون لیوون، تحلیل‌گران گفتمان انتقادی به نحوه ساخت و بازنمود مسائل و موضوعات اجتماعی در گفتمان نهادهای صاحب قدرت می‌پردازند. چالش اصلی آنها برای انجام این امر این است که باید این کار را بر پایه‌ی مباحثات زبانی و با استفاده از آنها انجام دهند. ون لیوون به این امر اشاره می‌کند که تحقیق در زمینه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی دیگر صرفاً منحصر به زبان‌شناسان و تحلیل‌گران گفتمان نیست و جامعه‌شناسان نیز علاقه زیادی به آن نشان می‌دهند. در ادامه به توضیح الگوی جامعه‌شناختی- معنایی ون لیوون (۱۹۹۶) می‌پردازیم.

الگوی جامعه‌شناختی- معنایی ون لیوون (۱۹۹۶)

اغلب مطالعات زبان‌شناسی تا پیش از ارائه الگوی ون لیوون متمرکز بر مطالعه تظاهرات زبان‌شناختی^۳ بوده است. ون لیوون (۲۰۰۸، ص. ۱۴۹) هدف خود را از بیان چارچوب نظری‌ای که در سال ۱۹۹۶ با عنوان بازنمایی کارگزاران اجتماعی ارائه کرد، تحلیل تدابیر و امکاناتی می‌داند که زبان انگلیسی برای بازنمود نقش و هویت کارگزاران اجتماعی از آنها استفاده می‌کند. وی (۲۰۰۹، ص. ۲۷۶) عنوان می‌کند که برای توسعه تحلیل گفتمان انتقادی به جای استفاده از صورت‌های دستوری معمول مانند ساخت مجهول و یا اسم سازی، از مفاهیم جامعه‌شناختی- معنایی ابتکاری خوداستفاده کرده است. بنابراین الگوی ون لیوون (۱۹۹۶) را می‌توان اولین نمونه در زمینه مطالعه مؤلفه‌های جامعه‌شناختی- معنایی دانست. ون لیوون (۱۹۹۶) علت

برتری دادن مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی بر تظاهرات زبانشناختی را عدم وجود تطابق میان کارگزاران زبانی و اجتماعی می‌داند و معتقد است برای نمونه در جمله‌ی «مهاجران آسیایی با برخورد سرد همکاران و همسایگان روبرو شدند»، به لحاظ زبانی «مهاجران» عامل^۴ است اما از حیث جامعه شناختی پذیرنده^۵ محسوب می‌شود مضافاً اینکه این مؤلفه‌ها شناخت بهتری از متن ارائه می‌دهند. دلیل دیگر ون لیوون در استفاده از مؤلفه‌های ذکر شده این است که معنی از دل فرهنگ گویندگان زبان سرچشمه می‌گیرد و وابسته به نشانه زبانی نیست. وی همچنین برای تمایز مؤلفه‌های جامعه شناختی-معنایی و زبانشناختی از یکدیگر، از اصطلاحات ابداعی خود استفاده کرده است.

حذف^۶ و اظهار^۷ دو مؤلفه اصلی الگوی تحلیلی ون لیوون هستند که خود زیرمؤلفه‌های متعددی دارند. اظهار به معنای ظاهر شدن کارگزاران در گفتمان است و به شیوه‌های مختلف صورت می‌گیرد که به واگذاری نقش^۸ معروفند.

نقش‌هایی که برای بازنمایی کارگزاران به آنها تعلق می‌گیرد، همانند عامل یا پذیرنده، از اهمیت ویژه‌ای در تحلیل گفتمان انتقادی برخوردار هستند. این نقش دهی می‌تواند در قالب مؤلفه‌های مختلف از جمله فعال سازی^۹ یا منفعل سازی^{۱۰} باشد که ون لیوون آنها را با عنوان واگذاری نقش آورده است. طبق تحقیق نخعی (۱۳۹۲) مؤلفه‌های مختلف الگوی ون لیوون که در بازنمایی کارگزاران درباره موضوع هسته‌ای ایران در روزنامه‌های داخلی و خارجی مورد استفاده قرار گرفته‌اند عبارتند از: فعال سازی، منفعل سازی، تشخیص-بخشی، پیوند زدن، تفکیک کردن، طبقه‌بندی کردن، نام دهی، ارزش دهی، جنس ارجاعی و نوع ارجاعی. از آنجایی که ارزیابی همه مؤلفه‌های ذکر شده در یک مقاله نمی‌گنجد، در این مقاله دو مؤلفه مهم و پرکاربرد این الگو یعنی فعال سازی و منفعل سازی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. اهمیت و کاربرد بیشتر این دو مؤلفه نسبت به سایر مؤلفه‌های این الگو، به سبب بهره‌گیری بیشتر اصحاب رسانه از آنها جهت بازنمایی کارگزاران اجتماعی است که در ادامه به آن می‌پردازیم.

فعال سازی

در مؤلفه فعال سازی کارگزاران اجتماعی، نیروهای فعال، پویا و عامل فعل هستند. به بیان ون لیوون (۱۹۹۶، ص. ۴۴) عناصر فعال عبارتند از: گوینده^{۱۱} در عبارت‌های گفتاری مانند: رضا دوست من است، کنشگر^{۱۲} در فرآیندهای فیزیکی مانند: علی الوارها را جا به جا کرد، رفتارگر^{۱۳} در فرآیندهای رفتاری مانند: حسن شجاعت دارد، احساس‌کننده^{۱۴} در فرآیندهای ذهنی مانند: رضا آن عکس را دوست دارد و نسبت دهنده^{۱۵} در فرآیندهای رابطه‌ای همانند: علی پزشک است که البته این دسته بندی برگرفته از دستور نقش‌گرایی هلیدی (۱۹۸۵) می‌باشد. نمونه‌هایی از این عناصر در عناوین روزنامه‌های داخلی و خارجی در زیر آمده است:

(۱) وزیر امور خارجه: ایران مبتکر خاور میانه‌ای عاری از سلاح هسته‌ای است. (ایران، ۲۷ دی ۱۳۹۰)

(۲) ۸۷ درصد مردم ایران حامی سرسخت فناوری هسته‌ای هستند. (کیهان، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۰)

(۳) اظهارات دیپلمات‌های غربی درباره احتمال انتشار اسناد جعلی علیه ایران در ماه نوامبر (کیهان، ۲۴ مهر ۱۳۹۰)

- (۴) حضور رهبر انقلاب در منزل شهدای هسته‌ای (ایران، ۱ بهمن ۱۳۹۰)
- (۵) رئیس جمهور در پنجمین جشن سالروز ملی فناوری هسته‌ای: هیچ ظرفیت هسته‌ای نباید از دسترس ملت دور بماند. (ایران، ۲۲ بهمن ۱۳۹۰)
- در جملات ۱، ۳ و ۵ کنشگران گوینده هستند و فعال سازی به این شکل صورت گرفته است. در جمله ۲ کنشگر نسبت‌دهنده و عنصری پویا است. در جمله ۴ نیز فعال سازی کنشگر در قالب انجام فعالیت فیزیکی است.
- 6) EU widens sanctions to stop Iran's nuclear program (Washington post, Dec 2, 2011)
اتحادیه اروپا برای توقف برنامه هسته‌ای ایران، تحریمها علیه این کشور را افزایش می‌دهد.
- 7) Iran warns against attacks on its nuclear bases. (Guardian, Feb 5, 2011)
ایران درباره حمله به پایگاه‌های هسته‌ایش هشدار داد.
- 8) Russian scientists at center of Iranian mystery. (Washington post, Nov 14, 2011)
دانشمندان روسی در مرکز معمای ایرانی
- 9) Iran to move its most sensitive nuclear equipment to bunker. (Washington post, Jun 8, 2011)
ایران در صدد انتقال تجهیزات هسته‌ای حساس به پناهگاه‌های زیر زمینی است.
- 10) Iran warns US to avoid clash over nuclear program. (Guardian, Nov 3, 2011)
ایران به آمریکا درباره ناسازگاری کردن بر سر برنامه هسته‌ای هشدار داد.
در جملات ۶، ۷ و ۱۰ فعال سازی کارگزاران مشخص شده، به صورت رفتارگر است. در جمله ۸ کارگزار به صورت نسبت‌دهنده و در جمله ۹ نیز فعال سازی به صورت انجام فرایندی فیزیکی صورت گرفته است.

منفعل سازی

- کارگزاران اجتماعی در منفعل سازی به صورت عوامل تحت تاثیر تظاهر می‌کنند. منفعل سازی خود بر دو نوع بهره‌وری مستقیم^{۱۶} و بهره‌وری غیرمستقیم^{۱۷} است. در بهره‌وری مستقیم کارگزار هدف و موضوع عمل است در حالیکه در بهره‌وری غیرمستقیم، کارگزار معمولاً گروه ثالثی است که از نفع یا ضرر آن عمل بهره می‌برد و معمولاً در جملات با حرف اضافه همراه است.
- در منفعل سازی از نوع بهره‌وری مستقیم، کنش‌پذیرها در فرآیند فیزیکی، پدیده در فرآیند ذهنی و ارزش در فرآیند رابطه‌ای، منفعل هستند. به نمونه‌های آن‌ها در عناوین روزنامه‌ها توجه کنید:
- (۱۱) آژانس، تبدیل به سازمانی سیاسی برای اجرای منویات آمریکا شده است. (ایران، ۱۸ خرداد، ۱۳۹۰)
- (۱۲) آیت ا... خاتمی در خطبه‌های نماز عیدقربان: دروغ آمانو علیه ایران باقی مانده آبروی آژانس را هم می‌برد. (کیهان، ۱۷ آبان، ۱۳۹۰)
- (۱۳) ایران در اعتراض به آمانو در کنفرانس خاورمیانه عاری از سلاح شرکت نمی‌کند. (کیهان، ۳۰ آبان، ۱۳۹۰)
- (۱۴) رئیس سازمان انرژی هسته‌ای: اطلاعات دانشمندان هسته‌ای ایران را انگلیس به تروریست‌ها داد. (ایران، ۳ اردیبهشت، ۱۳۹۰)

۱۵) رفع ممنوعیت تحصیلی دانشجویان ایرانی در رشته‌های مرتبط با فنآوری هسته‌ای در هلند (کیهان، ۲۷ شهریور، ۱۳۹۰)

در جملات ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ و ۱۵ به ترتیب «آژانس»، «ایران»، «آمانو»، «تروریست‌ها» و «دانشجویان ایرانی» کارگزاران منفعل هستند که در جملات ۱۱ و ۱۵ منفعل سازی به صورت بهره‌وری مستقیم و در جملات ۱۲، ۱۳، و ۱۴ منفعل سازی در قالب بهره‌وری غیرمستقیم صورت گرفته است.

16) European states calls for stiffer sanctions against Iran following IAEA report (Guardian, Nov 4, 2011)

در پی گزارش آژانس، کشورهای اروپایی خواهان اعمال تحریم‌های بیشتر علیه ایران هستند.

17) UN nuclear talks with Iran reach a dead end. (Washington post, Feb 22, 2012)

مذاکرات هسته‌ای اتحادیه اروپا با ایران به بن بست رسید.

18) Obama urged to accept Iranian nuclear offer. (Guardian, Oct 10, 2011)

درخواست از اوباما برای پذیرش پیشنهاد هسته‌ای ایران

19) Western powers agree to resume Iran talks over nuclear program. (Guardian, Mar 6, 2011)

موافقت قدرت‌های غربی درباره‌ی از سر گرفتن مذاکرات با ایران درباره‌ی برنامه‌ی هسته‌ای این کشور

20) A covert campaign is the only way to stop Iran's ambitions. (Guardian, Jan 12, 2012)

تنها راه توقف جاه طلبی‌های هسته‌ای ایران، مبارزه‌ی پنهانی با این کشور است.

در جملات ۲۰-۱۶ منفعل سازی همه‌ی کارگزاران مشخص شده به صورت بهره‌وری غیرمستقیم است.

روش شناسی

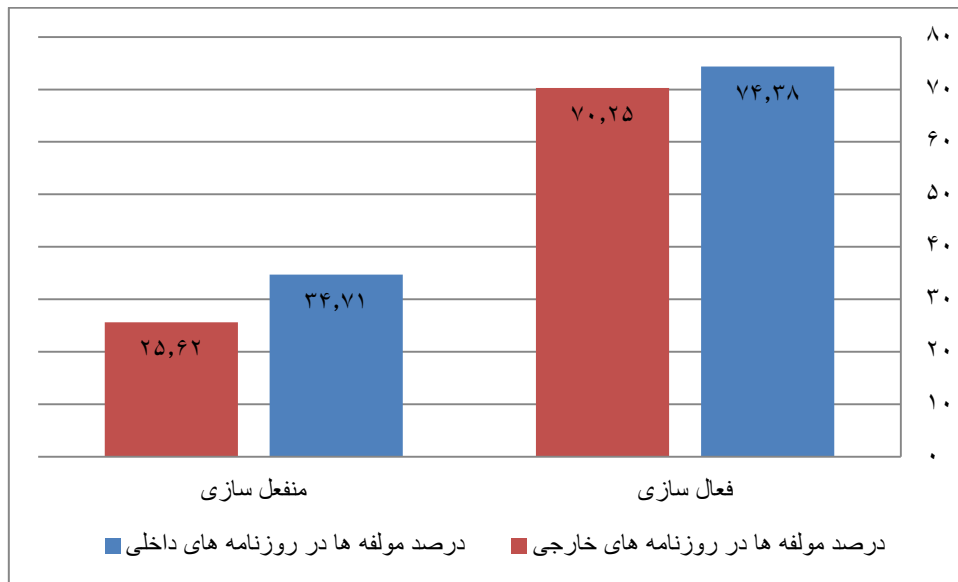
تحقیقاتی که تاکنون در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی رسانه‌ها صورت گرفته است حاکی از این است که خبرها دارای ساختاری گفتمان مدار هستند و عموماً در پس استفاده از مؤلفه‌های مختلف نیت و قصدی پنهان است. بر این اساس، هدف تحقیق حاضر ارزیابی نحوه و میزان به کارگیری مؤلفه‌های جامعه شناختی معنایی فعال سازی و منفعل سازی در روزنامه‌های داخلی و خارجی درباره‌ی برنامه‌ی هسته‌ای ایران در سال ۱۳۹۰ است.

گردآوری داده‌های مورد نیاز این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و با استفاده از آرشیو اینترنتی روزنامه‌ها و انتخاب عناوینی از آنها بوده است. داده‌ها از دو روزنامه فارسی زبان کیهان و ایران و دو روزنامه انگلیسی زبان گاردین و واشنگتن‌پست در طول سال ۱۳۹۰ (معادل آوریل ۲۰۱۱ تا فوریه ۲۰۱۲) جمع آوری شده است. مجموع عناوین جمع آوری شده از این چهار روزنامه ۲۴۲ عنوان است که شامل ۱۲۱ عنوان از هر گروه (داخلی و خارجی) است.

روش انجام این تحقیق به شکل توصیفی - تحلیلی است. بدین صورت که ساختارهای گفتمان مدار عناوین روزنامه‌های ذکر شده با توجه به الگوی «ون لیوون» (۱۹۹۶) توصیف و بر اساس دو مؤلفه‌ی فعال سازی و منفعل سازی طبقه بندی شده و مورد تحلیل کیفی و کمی قرار گرفته‌اند.

تحلیل داده‌ها

داده‌های تحقیق به دو صورت کمی و کیفی ارزیابی شدند. در بخش تحلیل کمی، بسامد به کارگیری دو مؤلفه گفتمان‌مدار جامعه‌شناختی - معنایی الگوی تحقیق یعنی فعال‌سازی و منفعل‌سازی در عناوین روزنامه‌های داخلی و خارجی درباره برنامه هسته‌ای ایران و مسائل مربوط به آن با استفاده از نرم‌افزار اکسل ارزیابی شد.

نمودار ۱. درصد مؤلفه‌های فعال‌سازی و منفعل‌سازی در روزنامه‌های داخلی و خارجی

نتایج نشان می‌دهند که هر دو گروه از روزنامه‌ها از مؤلفه‌های مذکور استفاده کرده‌اند. در روزنامه‌های داخلی درصد استفاده از مؤلفه اظهار که شامل فعال‌سازی و منفعل‌سازی است، به ترتیب ۷۴٪ و ۳۴٪ است. درحالی‌که این امر در روزنامه‌های خارجی به ترتیب ۷۰٪ و ۲۵٪ است (نمودار ۱). البته درصد بهره‌مندی از این مؤلفه‌های گفتمان‌مدار جامعه‌شناختی - معنایی در روزنامه‌های داخلی بیشتر از روزنامه‌های خارجی است، با این حال نگارندگان معتقدند نحوه استفاده از این مؤلفه‌ها به مراتب مهم‌تر از میزان بهره‌گیری از آنهاست.

آنچه ارزیابی داده‌های تحقیق نشان داد این بود که در اکثر عناوین دو روزنامه گاردین و واشنگتن-پست، ایران یا مسئولان ایران در کنش‌هایی منفی همچون دستیابی به سلاح هسته‌ای و تبدیل شدن به تهدیدی منطقه‌ای و جهانی، فعال‌سازی شده‌اند. در نقطه مقابل هرگاه صحبت از تهدید ایران یا اعمال فشار بر این کشور شده، کشورهای غربی / مسئولان کشورهای غربی و اسرائیل را به صورت مثبت فعال‌سازی و ایران را منفعل‌سازی کرده‌اند. بنابراین نحوه فعال‌سازی به صورت منفی یا مثبت مهم‌تر از میزان فعال‌سازی است.

با توجه به داده‌های تحقیق در تحلیل عناوین روزنامه‌های داخلی و خارجی که در آنها کارگزاران در اعمالی مثبت یا منفی فعال‌سازی شده‌اند، می‌توان زیرمؤلفه‌های جدیدی را به الگوی فوق افزود. از آنجایی که ون‌لیوون در الگوی خود تقسیم‌بندی‌هایی را به صورت مثبت و منفی برای مؤلفه ارزش‌دهی به صورت ارزش‌دهی منفی و مثبت لحاظ کرده است، می‌توان این ویژگی را در مورد مؤلفه‌هایی چون فعال‌سازی نیز

به کار برد و دو زیرمؤلفه فعال سازی مثبت و منفی را برای آن متصور شد. در ادامه نمونه‌هایی از این دست را ذکر می‌کنیم:

21) Iran won't give up the bomb. (Washington post, Dec 10, 2011)

ایران دست از (ساخت) بمب اتمی بر نخواهد داشت.

22) Nuclear program in Iran shows military dimensions. (Guardian, Nov 8, 2011)

برنامه هسته‌ای ایران دارای اهدافی نظامی است.

23) IAEA claims Tehran working on advanced warhead. (Guardian, Nov 7, 2011)

ادعای آژانس بین‌المللی انرژی اتمی: تهران در حال کار کردن بر روی کلاهک‌های پیشرفته است.

در جملات ۲۱-۲۳ ایران به عنوان کشوری معرفی گردیده که در پی ساخت بمب هسته‌ای و دستیابی به این نوع تسلیحات است و این به معنای فعال‌سازی ایران در انجام افعالی منفی است. استفاده از زمان حال استمراری در جمله آخر نیز اشاره به قریب‌الوقوع بودن این امر و در نتیجه تاکید بیشتر بر خطرناک بودن فعالیت‌های هسته‌ای ایران دارد.

در برخی موارد نیز القای این ترس و فعال‌سازی منفی ایران در قالب طرح سوالاتی آمده است. بنابراین می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که جدای از استفاده از اصطلاحات و صفات خاص که بار منفی دارند و فعال‌سازی منفی محسوب می‌گردند، این امر می‌تواند در قالب استفاده از انواع مختلف جمله مانند استفاده از جملات پرسشی نیز صورت گیرد. این موردی است که علیرغم استفاده از سوی رسانه‌ها، در الگوی ون‌لیوون (۱۹۹۶) ذکر از آن به میان نیامده است. جملات زیر از این گروهند:

24) Is Iran operating secret nuke sites? (Washington post, Apr 8, 2011)

آیا ایران در حال انجام عملیات در سایت‌های هسته‌ای سری است؟

25) Will Iran's nuclear capability is an excuse for unjust war? (Washington post, Nov 7, 2011)

آیا توانمندی هسته‌ای ایران دلیلی برای به راه افتادن جنگی نابرابر خواهد بود؟

در این جملات، همان‌طور که گفته شد، فعال‌سازی منفی ایران در قالب جملات پرسشی مطرح شده است.

نحوه فعال‌سازی مخالفان برنامه هسته‌ای ایران، یعنی مسئولین کشورهای غربی و اسرائیل، در قالب جملاتی است که در آن ایران را به حمله نظامی علیه تاسیسات هسته‌ای‌اش یا اعمال تحریم‌های بیشتر، تهدید کرده‌اند که این امر با منفعل‌سازی ایران همراه است. جملات زیر نمونه‌هایی از این دست هستند:

26) Barak says: time is running out for action against Iran nuclear program. (Washington post, Feb 3, 2012)

باراک: زمان برای اعمال فشار علیه ایران در حال از دست رفتن است.

27) Ehud Barak restates case for military strike on Iran's nuclear program. (Guardian, Apr 30, 2011)

ایهود باراک مجدداً گزینه حمله نظامی علیه برنامه هسته‌ای ایران را مطرح کرد.

28) Israel calls for tighter nuclear sanction on Iran. (Guardian, Feb 20, 2012)

اسرائیل خواهان تحریم‌های هسته‌ای بیشتر بر علیه ایران شد.

29) European states call for stiffer sanctions against Iran following IAEA report. (Guardian, Nov 9, 2011)

همسو با گزارش آژانس درباره ایران، کشورهای اروپایی خواهان اعمال تحریم‌های بیشتر بر علیه ایران شدند.

30) Iran faces new wave of sanctions over nuclear program. (Guardian, Nov 21, 2011)

رویارویی ایران با موج جدیدی از تحریمها به واسطه فعالیت‌های هسته‌ای‌اش

در روزنامه‌های داخلی نیز می‌توان نمونه‌هایی از فعال سازی منفی و مثبت، البته با شدت کمتر، را یافت:

(۳۱) وزیر امور خارجه: رژیم صهیونیستی تنها مانع ایجاد خاورمیانه عاری از سلاح هسته‌ای است. (ایران، ۲۳ خرداد، ۱۳۹۰)

(۳۲) تحلیلگر بی‌بی‌سی: ادعای ساخت سلاح هسته‌ای یک دروغ اسرائیلی است. (کیهان، ۹ اردیبهشت، ۱۳۹۰)

(۳۳) ایران خطاب به آمریکا و انگلیس: مسئولیت ترور دانشمندان ایرانی مستقیماً با شماست. (کیهان، ۲۵ دی، ۱۳۹۰)

(۳۴) وزیر امور خارجه: ایران مبتکر خاورمیانه‌ای عاری از سلاح هسته‌ای است. (ایران، ۲۷ دی، ۱۳۹۰)
در نمونه‌های بالا، جملات ۳۱-۳۳ را می‌توان فعال‌سازی از نوع منفی دانست که در آن اسرائیل / مسئولان اسرائیل، آمریکا و انگلیس در کنشی منفی فعال‌سازی گردیدند. جمله ۳۴ را نیز می‌توان فعال‌سازی از نوع مثبت، قلمداد کرد چون در آن فعال‌سازی ایران یا مسئولان آن در انجام عملی مثبت است.

همانطور که قبلاً ذکر شد در خصوص فعال سازی و منفعل سازی فعالیت‌های هسته‌ای ایران، در میزان بالایی از عناوین روزنامه‌های خارجی، فعال‌سازی ایران / مسئولان ایران در کنش‌های منفی همچون دستیابی به تسلیحات هسته‌ای و مبدل شدن به تهدیدی بالقوه برای سایر کشورها، بوده است. برعکس هر جا صحبت از تهدید ایران از سوی کشورهای غربی برای توقف برنامه هسته‌ای این کشور و حمله به تاسیسات هسته‌ای و اعمال تحریم‌های بیشتر بر ضد ایران است، مسئولین ایرانی منفعل سازی و مقامات غربی و اسرائیلی به صورت نیروهای فعال بازنمایی شده‌اند. از طرفی روزنامه‌های داخلی، هم مسئولان ایرانی و هم مقامات خارجی را که به نوعی از برنامه هسته‌ای ایران حمایت کرده‌اند، در قالب نیروهای فعال بازنمایی کرده‌اند. ضمن اینکه در روزنامه‌های داخلی، فعال‌سازی کشورهای غربی به خصوص در انعکاس اخبار مربوط به ترور دانشمندان هسته‌ای ایران بوده است. به واقع استفاده آگاهانه و عامدانه از این مؤلفه در جهت سیاست‌ها و خط مشی این روزنامه‌هاست و نحوه بهره‌مندی از این دو مؤلفه در موارد خاصی صورت گرفته است.

نتیجه گیری

آنچنان که ذکر شد استدلال ون لیوون از رجحان دادن مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی بر مؤلفه‌های زبان‌شناختی این است که مطالعه این نوع از مؤلفه‌ها، شناختی به مراتب عمیق‌تر و جامع‌تر از متن ارائه می‌دهد. به عقیده وی کارآیی این مؤلفه‌ها در نشان دادن لایه‌های متفاوت گفتمان به ویژه لایه‌های زیرین، بیشتر است. در واقع لایه‌های زیرین زبان پوشیده‌تر هستند و لایه‌های زبرین از صراحت بیشتری برخوردارند. ضمن اینکه این مؤلفه‌ها ساختارهای گفتمان مداری هستند که انعکاس دهنده ایدئولوژی خاصی می‌باشند. تحلیل داده‌های تحقیق حاضر نیز مؤید همین موضوع است. روزنامه‌های ذکر شده با استفاده از این مؤلفه‌ها برای انعکاس خبرها به نوعی دیدگاه و ایدئولوژی صاحبان قدرتی را که حامی آن هستند، نشان می‌دهند. این امر بر دیدگاه فرکلایف نیز صحه می‌گذارد. وی معتقد است که بر خلاف ادعای صاحبان رسانه

در انعکاس بی طرفانه‌ی اخبار و فراهم آوردن فضایی که دیدگاه طرفین مناقشه در آن مطرح شود، آنها خبرها را با استفاده از ساختارهای زبانی خاص منعکس می‌کنند به گونه‌ای که مقبول صاحبان قدرت و یا نهادهایی باشند که این رسانه‌ها حامی دیدگاه آنها هستند و عملاً به آن دیدگاه مشروعیت بخشیده و از دیدگاه مخالف مشروعیت زدایی می‌کنند. این مهم در روزنامه‌های داخلی و خارجی به خوبی نمود داشته که با بهره‌گیری هدفمند از دو مؤلفه‌ی ذکر شده حاصل شده است. نتایج تحلیل حاکی از این است که نحوه و میزان استفاده‌ی روزنامه‌های خارجی و داخلی از مؤلفه‌های فعال‌سازی و منفعل‌سازی درباره‌ی موضوع هسته‌ای ایران یکسان نیست. اگر چه روزنامه‌های داخلی از این دو مؤلفه بیش از روزنامه‌های خارجی بهره برده‌اند، اما نحوه بهره‌گیری از این مؤلفه‌ها که منطبق بر دیدگاه سیاسی آنهاست مهمتر است. به‌واقع وجه تشابه این روزنامه‌ها بهره‌گیری از این مؤلفه‌هاست اما نحوه‌ی کاربرد و بافت مورد استفاده از این مؤلفه‌ها بر حسب دیدگاهشان متفاوت است.

فعال‌سازی مثبت و منفی و منفعل‌سازی کارگزاران در این روزنامه‌ها عملاً بیانگر ایدئولوژی‌ایست که این روزنامه‌ها از آن حمایت می‌کنند. این روزنامه‌ها به فراخور ایدئولوژی که حامی آن هستند، با بهره‌گیری عمدانه و هوشمندانه از مؤلفه‌ها، سعی در القای دیدگاه خود به طرف مقابل دارند. این امر با فعال‌سازی کارگزاران دیدگاه مورد حمایت آنها در اموری مثبت همراه بوده است که طرف مقابل را به موضع انفعال کشانده و منفعل‌سازی کرده است. این خود راهی برای نشان دادن طرفی است که قدرت بیشتر دارد و طرف مقابل متاثر از قدرت بالاتر اوست. در روزنامه‌های داخلی، کارگزاران ایران در افعال مثبتی چون بیان دستاوردهای هسته‌ای ایران و حمایت از این برنامه فعال‌سازی شده‌اند و از طرف دیگر کارگزاران سیاسی‌ای که مخالف برنامه هسته‌ای ایران هستند در اموری منفی همچون دست داشتن در ترور دانشمندان هسته‌ای ایران و مانع اصلی در ایجاد خاورمیانه‌ای عاری از سلاح هسته‌ای، فعال‌سازی منفی شده‌اند. این امر در روزنامه‌های خارجی وضوح بیشتری دارد. کارگزاران همسو با ایدئولوژی حاکم بر این روزنامه‌ها در اموری چون توقف برنامه مخرب هسته‌ای ایران و تحریم آن و مقابله با ناسازگاری این کشور در مورد برنامه هسته‌ای خود فعال‌سازی مثبت شده‌اند. فعال‌سازی منفی کارگزاران ایرانی در مسائلی چون دستیابی به تسلیحات هسته‌ای و مبدل شدن به تهدیدی بالقوه برای سایر کشورها بوده است. در تحلیل کمی داده‌ها همانگونه که ذکر کردیم علیرغم اینکه درصد بهره‌گیری مؤلفه فعال‌سازی در روزنامه‌های داخلی بیش از روزنامه‌های خارجی است اما چگونگی بهره‌گیری مثبت و منفی از این مؤلفه تابع دیدگاه صاحبان رسانه بوده است. بدین گونه که در روزنامه‌های خارجی و مطابق با دیدگاهی که آنها از آن حمایت می‌کنند در درصد بالایی از عناوین، ایران/ مسئولان ایران در کنش‌های منفی فعال‌سازی شده‌اند و در موقیتهایی که پای مذاکره با قدرت‌های بزرگ در میان است ایران در موضع انفعال نشان داده شده است. این امر در روزنامه‌های داخلی با شدت کمتری قابل مشاهده است بدین گونه که روزنامه‌های داخلی بیشتر از فعال‌سازی مثبت برای بازنمود فعالیت‌های هسته‌ای خود و صلح آمیز بودن آن استفاده کرده‌اند و میزان فعال‌سازی منفی برای طرف مقابل به نسبت کمتر است.

بنابراین علاوه بر نتایج بالا مبنی بر تفاوت میزان و نحوه بهره‌گیری روزنامه‌های مذکور از مؤلفه‌های فعال‌سازی و منفعل‌سازی، می‌توان به دو مورد دیگر از یافته‌های تحقیق که در الگوی ون‌لیوون (۱۹۹۶)

ذکر نشده نیز اشاره کرد: یکی اینکه بهره‌گیری از این مؤلفه‌ها از سوی روزنامه‌ها در قالب استفاده از گونه‌های مختلف جمله صورت گرفته است به ویژه گاهی در قالب پرسش بوده که از نظر روانی بر میزان تاثیرگذاری بر مخاطب چه در پذیرش مسئله و چه ایجاد شک و تردید نسبت به آن، می‌افزاید. یافته‌های دیگر اینکه این روزنامه‌ها از دو شیوه فعال سازی به صورت مثبت و منفی استفاده کرده‌اند. بهره‌گیری هدفمند روزنامه‌های پیش گفته از فعال سازی باعث شد نگارندگان پیشنهاد افزودن دو زیر مؤلفه جدید به الگوی فوق در قالب فعال سازی مثبت و منفی را ارائه دهند. نگارندگان معتقدند که چنانچه فعال‌سازی مثبت و منفی نیز به عنوان دو زیرمؤلفه برای مؤلفه فعال‌سازی در الگوی فوق در نظر گرفته شوند، بر کارایی این الگو افزوده خواهد شد.

1. Fairclough
2. Ragers
3. Linguistic realization
4. Agent
5. Patient
6. Exclusion
7. Inclusion
8. Role allocation
9. Activation
10. Passivation
11. Speaker (The special term used by Van Leeuwen is sayer.)
12. Actor
13. A person who behaves (The special term used by Van Leeuwen is behavior.)
14. Sensor (The special term used by Van Leeuwen is sensor.)
15. Assigner
16. Direct efficiency (The special term used by Van Leeuwen is subjection.)
17. Indirect efficiency (The special term used by Van Leeuwen is beneficialization)

منابع

منابع فارسی

- آفاگل زاده، ف. (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان انتقادی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ربیعی، ع. و احمدزاده نامور، ف. (۱۳۸۷). «نظریه بازنمایی رسانه‌ها و تحلیل افکار عمومی متقابل آمریکایی‌ها و ایرانی‌ها». در مجله دانش سیاسی، شماره ۴ (۲)، صص ۳۷-۶۲.
- رزمجو، آ. و ثانوی، س. (۱۳۷۸)، «بررسی شیوه‌های تصویر سازی کارگزاران در زبان اخبار؛ تحلیل گفتمان انتقادی با عنایت به مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی». در فصلنامه پازند. سال چهارم، (۱۳)، ۶-۴۱.
- سلطانی، ع.ا. (۱۳۸۴). قدرت، گفتمان و زبان؛ ساز و کارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نی
- سلطانی، ع.ا. و شاقاسمی، ا. (۱۳۸۹). «آیا این مرد به بمب اتم دست می‌یابد؛ نگاهی به بازنمایی مناقشات اتمی ایران در مطبوعات آمریکا». در مجله جهانی رسانه، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، (۱۰)، ۱-۱۴.
- غریب آبادی، ک. (۱۳۸۷). برنامه هسته‌ای ایران: واقعیت‌های اساسی. تهران: موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- مهدی زاده، س.م. (۱۳۷۸). رسانه‌ها و بازنمایی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- نخعی، م. (۱۳۹۲). تحلیل گفتمان انتقادی برنامه‌های هسته‌ای ایران و مسائل مربوط به آن در سال ۱۳۹۰ بر اساس الگوی تحلیلی ون لیوون (۱۹۹۶). پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سیستان و بلوچستان
- یارمحمدی، ل.ا. (۱۳۸۳). گفتمان شناسی رایج و انتقادی. تهران: انتشارات هرمس.
- یارمحمدی، ل.ا. و سیف، ل. (۱۳۸۳). «بازنمایی کارگزاران اجتماعی در منازعات فلسطین، اسرائیل از طریق ساختارهای گفتمان مدار جامعه شناختی - معنایی». مجموعه مقاله‌های ششمین کنفرانس زبان‌شناسی. ۷-۶ آذر. ۹۱-۶۱

منابع لاتین

- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman
- Farclough, N. (1996). *Language and Power*. London: Longman
- Fairclough, N. (2004). *Analyzing Discourse*. London: Routledge
- Rogers, R. (2011). *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*, Newyork: Routledge
- Van Leeuwen, T.A. (1996). *The Representation of Social Actors*, In Caldas Coulthard, C.R. & Coulthard, M. (Eds). *Text and Practices Readings in CDA*. (p.p.32-71). London: Rout ledge.

Van Leeuwen, T.A. (2008). *Discourse and Practice*. London:OxfordUniversity Press .

Van Leeuwen, T.A. (2009). Critical Discourse Analysis, In Schiffrine, D. Tanen. &Hamilton.
.H.E (Eds). *Handbook of Discourse*. (pp. 352-372). London: Routledge